

ПРОИЗВОДЊА ШАЛИТРЕ У ЈУРУМЛЕРУ КОД СКОПЉА.

До ослобођења ових крајева од Турака у селу Јурумлеру, на 11. километру на путу Скопље—Велес, још су се виделе рушевине некаквог великог здања озидана по изгледу као и остале турске грађевине од печене цигле и камена, које је, издалека посматрано, личило на некакав порушени хан или караван серај. То је била т. з. скопска барутана или како су је меџтани још правилније називали и *Кал-хана*. Реч је ова сложена из две компоненте: од тур. речи *кал*, што значи рафинерија, пречишћавање метала, и *хане*, реч персиска, која значи кућа, дом¹⁾. То је здање у коме се справљала, израђивала шалитра, коју овдашњи Турци зову *ђуверчеле*, а књижевни је облик те речи *јухерчиле*. У току последњих ратова ове су рушевине сасвим растурене и материал са те зграде употребљен је за оправку оближње деонице пута Скопље—Велес.

Прикупљајући материал за историју овдашњих текија ја сам прошле године међу хартијама једне овдашње текије нашао ферман који нема никакве везе са текијом у којој се чувао али има везе са израдом и производњом шалитре у Скопљу и околини. Ферман није стар. Публикован је 1811. год., а издао га је султан Махмуд II., син султана Абдула Хамида Хана I. Овај докуменат ми је дао повода да се заинтересујем за производњу ове необичне привредне гране, за израду шалитре у нашим крајевима. И за дивно чудо, и ако је Калхана радила по казивању старијих људи, све док није прорадила жељезница Скопље—Солун, у сваком случају до Берлинског Конгреса, дакле до пре само 50 година, цео тај посао је из сећања становништва тако ишчилио, да се тек ретко који старији човек сећа по где којег детаља о томе.

Ја ћу овде изложити све што сам испитивањем старијих људи у околини Кал-хане и у Скопљу могао дознати и прибрати, у уверењу да тиме спасавам од заборава једну интересантну врсту привредне производње овога краја, о којој се до сада мало или ништа није знало. Свестан сам да подаци које сам покупио нису ни потпуни нити сасвим поуздани, али докуменат који овде објављујем најсигурније је јемство да се у околини Скопља доиста некад у доста великој количини производила шалитра. Из турске историје се, међутим, сасвим поуздано зна, да је у Скопљу већ у XV. веку израђивана турска артиљерија, о чему и данас сведочи назив *Тоџхана*, данашња скопска циганска махала. У Топхани ван сваке сумње није био само Фатихов логор артиљерије, него су ту биле и ливнице и радионице турског топништва оног времена. У Јурумлеру је пак, као што ће се из даљег излагања видети, била барутана, која се доцније претворила у Калхану, у којој се дуго после тога, тако рећи до наших дана, израђивала само шалитра, па се одатле транспортовала даље за израду барута.

Израда шалитре, рекло би се, није била домаћа вештина. Њу су Турци донели у ове крајеве. Мајстори су били једна нарочита циганска фела, која је без сумње доведена од некуд са истока. Ти Цигани се и дан дањи за разлику од

¹⁾ *Кал*, чишћење метала; *Кал-оџаци*, топнионица, ливница; cf. наше *калиши*.

осталих Цигана зову „баруџчије“, и ако су одавно престали да се тим послом занимају.

Циганска колонија у Скопљу је доста велика; а међу њима има 50—60 домова Цигана који су познати под именом *баруџчија*. Од њих нема занатлија: нити су ковачи, ни клинчари (муфчије, мулције). Највећи број њихових људи данас су носачи (амали), а баве се и земљорадњом. Раније су радили као надничари на турској земљи, обрађивали су афијон, дуван, радили бостан, кукуруз. У лето њихове породице су ишле и жњеле инокосним сеоским земљорадницима и градским земљопоседницима. И тако су чланови једне породице или више породица у друштву радећи целог лета зарађивали по 40—50 шиника и то им је било осигурање за зиму. Тако живе у главном и сада. Данас станују у Топхани у кућицама дуж друма што води из Скопља за Тетово, али знају да су им некад куће биле где су сада касапнице и општинска судница, одмах испод града, у данашњој јеврејској махали. — До Берлинског Конгреса и до доласка мухаџира из северне Србије и Бугарске све ове барутчиске породице биле су запослене на изради шалитре за Јурумлерску Калхану.

Колико се сад још сећају старе барутчије: Садо и Бехлул Шахиновићи и Сефер Алић, главни мајстори барутчије живели су у вароши. Кад гране пролеће, одмах после Ђурђева дана, ове циганске колоније, черге, са свом чељади и покућанством одлазили су у поље које Турци зову „*Чаир оваси*“ и које се простирало од скопског предграђа и Мађара у Хасан-беговској општини до Ржаничана у Ибрахимовској општини на Вардару. И на том простору, око селâ: Јурумлери, Мраљина, Ржаничано, Огњанци, Идризово, Инџиково, Кадино Село и Белим-бегово, у општинама Асанбеговској, Бунарџикској и Ибраимовској, они су подизали колибе, па се ту смештали и постављали казане за израду шалитре.

Ако се може веровати причама садањих потомака тих барутчија, поред сваке такве колибе била су узидана по два казана. Барутчије су претраживали у свом реону земљу у којој се налази шалитра, ископавали су је и у џаковима преносили код колибе. Кад се превуче земље колико је довољно за једно подлагање двају казана, онда су је сручивали у за то нарочито спремљене кошеве испод којих су биле намештене земљане карлице, у које се имала да стаче течност из кошева са земљом која садржи у себи шалитру и друге алкаличне састојке. Без сумње су пољивали ову земљу у кошевима водом у којој се растварала шалитра — *кал*¹⁾ и филтрирала се у подметнуте земљане *легене* испод кошева. Да не би и земља пропадала са водом у легене, барутчије су облагали кошеве ражаном сламом која је овде служила као џедило, а преко земљаних судова (легена) препречивана су дрва на којима је кош са земљом стајао док се филтрирање течности са шалитром вршило. Из те специалне земље добијана је некаква зеленкаста као шира мутна течност и она се сасипала у казане. Кад је све спремљено, ватра се подлагала у јутру и кување је трајало до предвече. Кувало се, веле барутчије, као данас што се сапун кува. После тога се остављало да се ова течност сталожу. Излишна се вода одливала и просипала, а онај талог који је био беле боје и у грумењу налик на со купио се у џакове и носио у Калхану. Ту је шалитра предавана за то одређеном чиновнику, кога су по сећању звали *калхане агаси* и који је становао у самој згради са породицом. — Овдашњи старац Ејуб-ага причао ми је да је пре 60 година видео таква три казана у самој Калхани, који су служили за искување шалитрене смесе.

И међу овим посленицима, барутчијама, били су неки као некакве старешине. Они су се звали чауши. Чауш, причају, имао је за дужност да истражује места и земљу где има шалитре. Често су се правиле и злоупотребе. Када је хтео неког рајетина да оглоби, упадао би човеку у двориште, појату, кућу и под изговором да ту има шалитре, натеривао је људе да му дају мито, јер по

¹⁾ Напред је речено шта значи турски *кал*. — Овдашњи људи под утицајем наше речи *кал*, *блато*, почели су да мешају значење њено.

праву које му је дато било, могао је човеку због шалитре и кућу раскопати и зид срушити.

Нисам могао утврдити, ни с које стране, како је била организована ова експлоатација шалитре. Несумњиво је, да се радило за државни рачун. А у држави су поред једног генералног директора барутхана у Цариграду, били *назири* у унутрашњости. Из фермана који се овде саопштава види се, да је пре 116 година била једна барутана у Солуну, да је у Скопљу седео *барутихане назир*, да се из околине Скопља сваке године слала одређена количина шалитре у барутхану у Азадлу. По ондашњем уређењу Турске и производња шалитре и израда барута била је једна нарочита врста намета на вилает, али недостају нам подаци из којих би се видело како је тај намет наплаћиван, нити нам је поуздано позната организација тих старинских турских калхана и барутхана.

По традицији се зна да су била одређена села која су имала да дају радну снагу за скупљање земље намењене за израду шалитре и дрва потребна за казане који су варили шалитру. Знано се колико је потребно ока дрва за један казан и према томе се недељно обрачунавало шта је које село и колико дрва имало да преда барутчијама по колибама.

Ејуб-ага тврди да је пре 60 година била једна колиба за израду шалитре и у самом Скопљу, испод старог хућумата, па је у једном пожару изгорела и више се није обновила.

У Блатији, причају, још се познају места где су биле барутчиске колибе по *Шребешима*, купастим гомилама земље што су је барутчије истресале из кошева. Експлоатација шалитре раније, док старо турско уређење није било сасвим искварено, изгледа да је било проведено солидно и чврсто за своје време, али током времена старо турско уређење пропадало је и кварило се, као што се и цела држава срозавала и пропадала.

Садањи потомци старих барутчија ништа нису запамтили под каквим су условима њихови претци радили овај посао. Како су плаћани, колико су примали на дан, недељу или месец, такође се не зна. По једнима *Калхана агаси* плаћао их је у натури. Давао им је одређену количину животних намирница, према броју радника или према броју укућана, али о свему томе ништа поуздано нисам могао утврдити. По садржини фермана који овде објављујем види се да се тај намет, прирез, звао *оцакљк*, да се плаћао у новцу према количини шалитре са којом је дотична каза, село, кућа задужена била, а плаћало се нешто и на име транспортних трошкова (*барјур бедели*).

Овде доносим у српском преводу поменути ферман:

Знак царске тугре,
у којој се јасно чита име Махмуд.

Честити везире, славни мушире, стожере света, који својим светлим умом, правилним схватањем отправаљаш мучне послове свега света, који постављаш темеље среће и царства, који полажеш стубове среће, који си достојан божијих дарова, ти који си данас гувернер Румелије¹⁾,..... пашо, мој везире, коме нека срећа буде вечна!

Господине мој, горички кадијо, који си први међу кадијама и судијама, мајдане речитости и врлина, нека му се врлине умноже!

И ви, велможе и прваци, који сте понос међу себи равнима, и ви остали људи од посла²⁾, нека им се цена и вредност увећа!

Кад вам стигне моја царска заповест, знано вам буди:

Из писма сејид Абдур-рахман бега, главног директора барутана, једнога од мојих царских људи, који је понос срећних и великих — Бог нека му славу учини вечном! а које писмо је нама упутио, дознао сам да је барутана Солунска раније затворена, да је њено уређење и устројство пренесено на барутану у Азадлу³⁾.

¹⁾ није попуњено име.

²⁾ *иш ерлери* свакојако значи службеници.

³⁾ Није ми познато где се управо ово место налази.

На име 60.000 ока¹⁾ шалитре одређено је да сваке године дају Солунска, Његушка и друге са њима у вези стојеће казе Солунског и Паша Санџака²⁾, у новцу, за поменути количину шалитре и на име замене коња у облику оцаклук³⁾. Као што је у обичају било наредба за наплату са списковима дужника слата је скопском надзорнику. Али код поменутих каза остало је на дугу за време од 219—25.⁴⁾ године 29.963 гроша. И ако је од дотичних каза неколико пута тражено да плате овај дуг, оне су одбијале да плате изговарајући се неким неоснованим разлозима. О томе ми је сад јављено и спискови поменутих дужника су ми послати. Поменута дажбина спада у категорију царских пореза, а нарочито кад је као оцаклук одређена на име вредности шалитре. Све што је на име тога одређено ваља сваке године да се наплати и да ниједан грош не наплаћен не остане. Јер та чињеница да овај доходак остаје код народа непокупљен, има за последицу застој у организацији вађења и израде шалитре.

Од поменутог новца да не остане ни једна пара и на празне изговоре њихове које му драго врсте да се не обраћа пажња. Од ових ако има села која су се сасвим растурила, покупиће се примењујући прописе одређене за бегунце и посредством изванредног изасланика (мубашира), о чему ћете ме известити како би се могло у поменутих списковима да назначи и како бих могао да пошаљем своју свету заповест. Ако се пита разлог у овоме је: Десет каза чија су имена позната и које се налазе између поменута два округа (санџака) задужене су годишње са 28.528^{1/2} ока шалитре и биле су првобитно одређене као оцаклук солунској барутани, која је међутим затворена. На место ње отворена је барутана у Азадлу. Овој поменутој барутани, на име шалитре која ће долазити из Скопља, одређен јој је оцаклук годишње 15.415 гроша, која сума одговара за шалитру и еквивалент за коње, а одређена ја као доходак директору моје царске барутане. Поради тога издао сам ферман да се поменути заостали дуг преко изванредног изасланика (мубашира) покупи, пошто је и канцеларија царских потраживања то оправдала. У том смислу сам ову заповест написао и по поменутом мубаширу послао.

Кад стигне, ти, који си поменути везир, покупићеш према препису списка која ти ће се уз моју царску заповест од казе Горице у Санџаку Паша на име заосталог дуга за годину 219—25. и то 1650 гроша на име бедела за коње, што се сматра као државна пореза, и на име шалитре и оснутка оцаклука. Ни један грош да се не остави, све да се покупи жеља је моја царска. Као што ће ти бити познато, кад ти моја царска заповест дође, поменути новац ћеш покупити и нећеш се освртати ни на чије празне изговоре. Како знаш и умеш, помоћу шериата и поменутог мубашира, новац од оних који су дужни на сваки начин да покупиш и да га предаш мубаширу да га однесе на место где треба. У томе да му помогнеш и труд да уложиш.

А и ти који си кадија, ајан и забит, а и ви остали, и ви да поступите по моме наређењу и према њему да се управљате. Заостали дуг, поменути бекају да покупите, грош да не оставите, све да покупите и поменутом мубаширу да предате и да му помогнете да новац на место донесе и много да се чувате да не учините ништа што је противно мојој царској заповести.

И ти који си поменути мубашир, и ти који си поменути везир, на начин који знаш и како умеш, помоћу шериата а руком мубашировом, на који му драго начин, новац да покупиш, узмеш и донесеш га и много да се трудиш да га коме треба и где треба предаш. У смислу моје царске заповести док овај новац не покупиш пази да се не вратиш празних шака. Ради тога је објављен овај мој царски ферман и заповедих:

¹⁾ У берату реч гласи: *ваккије*.

²⁾ Није ми познато који се то санџак тако звао, биће да је то био неки санџак у бившем Јањинском или Битољском Вилаету.

³⁾ Очевидно нарочита врста дажбина.

⁴⁾ Ови бројеви значе годину 1219—1225, т. ј. од 1804—1810.

Кад ова царска одлука дође, као што је написано, да поступите у смислу мога наређења и да му се покоравате. Немојте противу заповести што учинити. Тако да вам је на знање и верујте светом царском знаку.

15. дана месеца Реби-ул-еввела 226¹⁾ године у Цариграду.

طفرأ

دستور مكرم مشير مفخم نظام العالم مدير امور الجمهور بالفكر الثاقب متمم مهام الانام بالراى الصائب
 مههد بنیان دولت والاقبال مشيدار كان السعادة والاجلال الخفوف بصتوت عواطف الملك الاعلى
 حالاً روم ايلى واليسى وزيرم ۰۰۰ پاشا دام دولت اقباله و قدوة القضاة والحكام معدن الفضل والكلام
 مولانا كوريجحه قاضيسى زيد فضله ومفاخر الامائل والاقران اعيان وجوهدن وساير ايش ارى وبو خصوصه
 مباشر تعيين اولونان زیده قدرهم ۰۰۰ امر همايونم واصل اوليجق معاوم اوله كه رجال دولت عليه مدن
 حالاً باروتخانه لرك ناظرى اقتخار الاماجد والاكارم سيد عبدالرحمن بك دام مجده نك تقديم ايلديكى
 تقريرى مفهومنده سلاينيك باروتخانه سى بوندن اقدم سد و بند و ترقيدي آزادلو باروتخانه سنه
 تحويل ايله سنوى آلتش بيك وقية كهرچله بهاسنه محسوباً سلاينيك و پاشا سانبجاترنده واقع
 سلاينيك و آغستوس و سائر مربوط اولان قضاارك كهرچله و باركيز بدلارى بروجه اوجاقلق
 تعيين و بهرسنه امر و دقتلرى اسكوب ناظرينه اعطا اولنه كلوب آنجق ايكى يوز اون طقوز
 سنه سندن يكرمى بش سنه سنه كلنجه قضاهاى مرقومه ده يكرمى طقوز بيك طقوز يوز آلتش اوج
 غروش بقا با قالغله بقايى مزبوره مبنى اولان قضااردن بالدفعات لى المطالبه بعض اعذار واهيه
 سرديله اداده مخالفت اوزره اولدقاريني بو دفعه محندن با اعلام و تحريرات انها و بقايى مرقومه نك
 دقترينى ارسال ايتمازيله (بدليه) مرقومه واردات تعهد ميريدن و على الخصوص كهرچله بهاسنه
 اوجاقلق تعيين اولنق حسبيله بر غروش كيرويه قاليره ق سنه سى ايچينده بالتمام
 تحصيلى لازمه دن ايكن بويله ذم اهلده پسانده قالسى كهرچله مرتبه نك اعمال و اخراجى
 مصلحتنه سكته عارضه سنى موجب اوله جنى بيانيله نا تحصيل قالان مبلغ مزبوره دن بر آنچه سى
 كيرويه قاليره ق ابراز اولنه جق اعذار واهيه حواله سمع و اعتبار بولنه رق و ايچلرندن كلياً پريشان
 اولش قريه اولديني صورتده كر يخته شروطنه رعايت اولنه رق مباشر معرفتيله تحصيل اولنق
 اوزره دقتر مذكور موقوفاته قيديله صورتلرى اوامر شريفم تصديرينى تحريه وانها و دقتر
 مذكورى تقديم ايتمكله قيوده مراجعت و مقتضاسى سؤال اولندقه فى الاصل سلاينيك باروتخانه سنه
 اوجاقلق اوله رق لويتين مذكوريتنده واقع معلوم الاسامى اون عدد قضادن سنوى يكرمى سكر
 بيك بشيوز يكرمى سكر يچق وقية كهرچله تحصيل اولنور ايكن باروتخانه مذكور سد و بند

¹⁾ Овако је написано без хиљаде, а одговара 29. марту 1811. год. по нашем рачунању.

اولوب مقابله سنده آزادلو باروتخانه سی کشاديله باروتخانه مذکور اسکوب طرفندن کله جک کهرچله بهاسیچون سنوی اون بش بیک درتیوز اون بش غروش کهرچله و بارکیز بدلی اوله رق او جاقلق تعیین و باروتخانه عامره م ناظرلرینه ایراد قید اولنه کلمکله بر موجب تقریر بقایای مذکوره نیک مباشر معرفتیه تحصیلچون دستور و اوامر شریفم اصداری اقتضا ایلیکی موقوفاتدن درکار اولنمغله موجبجه عمل و حرکت اولنمق فرمانم اولغین حاصه اشبو امر جلیل التذم اصدار و مباشر مرقوم ایله ارسال اولنمشر ایدی و صولنده سنکه وزیر مشا الیه سگ قام مزبور دن اخراج و درون امر شریفم محتوی ارسال اولنان صورت دفتر منطوقنجه پاشا سخا غنده واقع کوریمجه قضاسنک ایکیوز اون بش سنه سنندن یکرمی بش سنه سنه کانه بارکیز بدلیه سنندن بقایا قلان بیک آلتیوز الی غروش واردات مقرره میریه دن و کهرچله بهاسنه او جاقلق تحصیل قلمش اموالون اولوب بر غروش کیویه قائمیه رق تماماً تحصیلی مطلوب ملوکانم ایدوکی معلومک اوزره مبلغ مزبوری وصول امر شریفمده کیسه نیک اعذار واهی سنه حواله سمع و اعتبار ایتیمیه رک انضمام رأی معرفتک و معرفت شرع و مباشر مرقوم معرفتیه ایجاب و اقتضا ایدناردن علی ایمال تحصیل و مباشرینه تسلیماً محله تیسین و نسیتیه بذل جد همت و صرف کل مکنت و سنکه قاضی و اعیان و ضابطان مومی الیه و سائر لریسز سز دخی موجب امر شریفمله عمل و حرکت و بدلیه مذکور بقایا سنندن بر غروش کیویه قائمیه رق یرلو یرندن تماماً تحصیل و مباشر موقومه تسلیماً محله ارسالی خصوصنه اهتمام و دقت و خلاف امر شریفم اهمال و مسامحه ایله تعطیل مصطلقی موجب اولان حالات وقوعندن بغایت حذر و مجانبت ایله سز و سنکه مباشر مرقوم سگ مأمور تحصیل اولدیغک مبلغ مزبوری معرفت شرع و وزیر مشار الیه انضمام رأی و معرفتی و معرفت شرع و مباشر کفله پای وجه کان تحصیل و بالاستصحاب کتوب محله تسلیم مزید سعی و غیرت و خلاف امرم ایدوغندن و تحصیل ایتمدکجه تهی دست عودت اتمکدن حذر و مجانبت الیمک باینده فرمان عالی شاخ صادر اولش بیورد مکه حکم شریفمله

وارد قده بو باده وجهه شروح اوزره شرایطنه صدور اولان اشبو امر شریفم جلیل الشان موجب الاتباع و لازم الاعتشان مضمون منینقی برله عامل اولوب خلافنه رضا و جواز کونسترمیه سز شویله بیله سز علامت شریفه اعتماد قیله سز الیوم الخامس عشر ربیع الاول سنه خمسہ عشرین معین

Наймоена. Султан Махмуд II, син султана Абдула Хамида Хана I дошао је на престо 4. цемади-ул. ула хиџр. 1223 (17. јуна 1808.) год., а умро је у понедељак, 19. ребу-ул-еввела хиџр. 1255 (22. мај 1839.) године и према томе овај акт је он издао.